

Casus Anneloes: Problematiseren en Netwerken

Dossier: H. S. Wouters
Casusreconstructie: G. v.d. Laan
Uitgave dd September 2000.¹

Trefwoorden (inhoudsopgave)

vrouw, [verstandelijk gehandicapt](#), psychiatrische kliniek, rustgevers, eenzaam, RIAGG, [SPD](#), sociale werkplaats, [depressief](#), praten, familie, contact, netwerkje

Acties

[Problematiseren](#), werken met [ecogrammen](#).

Attachments/verwijzingen

[Dossier](#), [Procesverslag](#), [Reflexie](#), [Reflexie1](#), [Emanciperende hulpverlening](#), [Problematiseren](#), [Vragenstellen](#) [Ecologische benadering](#), [Ecogram](#), [Tekening](#), [Genogram](#), [Leefomgeving](#), [Netwerken](#), [Verstandelijke handicap](#), [GGZ](#), [Literatuur](#), [Links](#)

VOG registratie

<i>Wijze van aanmelding:</i>	RIAGG
<i>Primaire leefsituatie:</i>	alleenstaand
<i>Bron van inkomsten:</i>	inkomen via sociale werkplaats
<i>Geboorte jaar:</i>	1966
<i>Geslacht:</i>	V
<i>Datum begin hulpverlening:</i>	1990
<i>Algemeen probleem:</i>	cliënt heeft, gezien een (licht) verstandelijke handicap en gedragsstoornissen, haar hele leven begeleiding nodig
<i>Manifestprobleem:</i>	1. arbeidssituatie 2. eenzaamheid

Samenvatting

Jonge vrouw met lichte [verstandelijke handicap](#) en gedragsstoornissen, voelt zich in 1990 gepest op de sociale werkplaats, waar ze sinds drie maanden werkt. Voor die tijd zat ze, na verschillende suïcidepogingen, een jaar in een *psychiatrische kliniek*. Daar heeft ze enigszins geleerd te accepteren wie ze is. Ze woont sinds 6 maanden in een eigen flatje. Ze leeft solitair en voelt zich *eenzaam*. Ze gebruikt '*rustgevers*'. Het *RIAGG* heeft nog maandelijks contact met haar over de zwaarte van de medicatie, maar heeft De *SPD* gevraagd de maatschappelijk werk begeleiding van Anneloes over te nemen. Afspraak: Anneloes maakt, wanneer ze dat zelf nodig vindt, afspraken met de toegewezen maatschappelijk werker van de *SPD*. In de begeleiding van Anneloes maakt de maatschappelijk werker o.a. gebruik van [problematiseren](#) als techniek uit de [emanciperende hulpverlening](#) en van een ecogram uit de ecologische benadering. Het [procesverslag](#) (januari 1990) geeft een illustratie van deze benaderingen. In de [reflexie](#) (september 2000), kijkt de maatschappelijk werker terug op tien jaar begeleiding van Anneloes en evalueert zij beide benaderingen.

Reflexie1

Lou Jagt dd 31.01.2000

Helder verbatim weergegeven episoden uit een mw.proces waarbij wordt gefocust op het sociale netwerk van cliënte (ecologische hulpverlening). Naast de focus op het sociale netwerk zie ik een toepassing van, in ieder geval aspecten van, TGH. De combinatie van deze beiden methoden blijkt in deze situatie effectief.

Wim Tiesinga dd 10.03.2000

Bij Anneloes is het goed gelukt om aan de vraagkant te blijven. Een inschatting van de verhouding draaglast en draagvermogen gingen hier neem ik aan vooraf. Mensen met een verstandelijke handicap vragen m.i. vaak een structuur verlenende hulpverlening. (stap voor stap met veel creativiteit). Het introspectief vermogen is immers gering.

Dossier:

Procesverslag uit 1990:

Anneloes is een jonge **vrouw** van 24 jaar. Ze heeft een lichte **verstandelijk handicap**. Bij de geboorte van Anneloes is één en ander misgegaan. Ze ziet er vreemd uit, loopt heel gebogen. In haar pubertijd begon Anneloes steeds lastiger te worden. Van tijd tot tijd was ze erg **agressief**, vernielde huisraad, trok moeder de haren uit het hoofd en vocht met vader. Later werd ze **sui cidaal**. Bijna een jaar verbleef Anneloes in een **psychiatrische kliniek**. Anneloes heeft daar enigszins geleerd te accepteren wie ze is.

Ze bewoont nu bijna een jaar een eigen flatje. Ze gebruikt nog steeds de voorgeschreven **rustgevers**. Toen ze daarmee minderde ging het weer mis. De dosis werd weer verhoogd Anneloes heeft geen vrienden en/of vriendinnen. Ze leeft heel solitair en voelt zich vaak **eenzaam**. Twee avonden per week eet ze bij haar ouders thuis. Ze is daar ook de zondagmiddag en avond. Anneloes heeft een zus, waar ze weinig contact mee heeft en een broer die ze graag mag, maar die helaas ver weg aan een universiteit studeert. Anneloes heeft telefoon.

Het **RIAGG** heeft maandelijks contact met Anneloes over de hoogte van de medicatie. Een maatschappelijk werker van de **SPD** begeleid Anneloes sinds ze op de flat woont. De afspraak is dat Anneloes zelf met haar contact opneemt als dat nodig is. Anneloes is na bemiddeling van de maatschappelijk werker sinds drie maanden werkzaam op een **sociale werkplaats**. Ze doet daar licht administratief werk.

In de begeleiding (zie [procesverslag](#)) gebruikt de maatschappelijk werker de techniek van [problematiseren](#) (schriftelijk vragenstellen en beantwoorden) uit de [emanciperende hulpverlening](#) en het werken met [ecogrammen](#) ([tekening](#) van de cliënt in zijn omgeving) uit de [ecologische benadering](#). ([inhoudsopgave](#))

In het nu volgende **procesverslag** van de begeleiding van Anneloes zijn de stukken waar met name geproblematiseerd wordt te vinden tussen de lijnen A en B, en tussen de lijnen C en D. Het stuk na D is een toepassing van het werken met ecogrammen uit de ecologische benadering. In het verslag valt op, dat de betrokken maatschappelijk werker er voortdurend in slaagt aan de vraagkant te blijven.

Anneloes: Ze lachen me op de werkplaats steeds uit.

Mw'ster : Dat is niet leuk, dus moeten we daarmee aan de gang.
Ik heb op geschreven wat je net zei: "Ze lachen me op de werkplaats steeds uit.
Zou je die zin zo willen veranderen dat het woord ik erin voorkomt.

Anneloes: Dat lijkt me moeilijk.....Eh.....Ik wil bij de werkplaats weg.

Mw'ster : omdat.....

Anneloes: Ik wil bij de werkplaats weg omdat ze me daar uitlachen.

Mw'ster : Als ze je niet uit zouden lachen, zou je dan nog weg willen?

Anneloes: Dat weet ik niet hoor. Maar ze lachen me uit.

Mw'ster : Waarom lachen ze je uit?

Anneloes: Omdat ik de tijd vergeet.

Mw'ster : Ze lachen je uit omdat je de tijd vergeet ?

Anneloes: Ja, dat is het precies. Dat komt door de medicijnen, daar wordt ik suf van.

Mw'ster : Wat vergeet je dan te doen?

Anneloes: Te piesen!

Mw'ster : Je vergeet om op tijd te piesen, en dat merken ze?

Anneloes: Precies!

A-----A

Mw'ster : Daar moeten we dan iets op zien te vinden.

Wat zou je kunnen bedenken om de tijd niet te vergeten?

Anneloes: Dat weet ik niet.

Mw'ster: Probeer toch eens wat te bedenken, dan ga ik ondertussen wat te drinken halen.

Mw'ster: En heb je al wat kunnen bedenken?

Anneloes: Nee hoor. Ik kan toch moeilijk met zo'n knol binnen komen?

Mw'ster: Met zo'n knol binnen komen?

Anneloes: Je weet toch wel, een wekker?

Mw'ster: Aha, ik snap het.

Waarom zou je niet met zo'n knol naar de werkplaats gaan?

Anneloes: Dat doet toch niemand. En zo'n grote knol, dan lachen ze zich helemaal te pletter.

Ze snappen gelijk waarvoor die is.

Mw'ster: Dat zal vast.

Je zoekt dus iets wat klein is, wat heel gewoon is en dat je toch kan waarschuwen?

Anneloes: Precies.

Mw'ster: Klein, iets wat niet opvalt en dat je toch aan de tijd herinnert?

Probeer eens wat te bedenken.

Anneloes: M'n moeder heeft een kookwekker.

Mw'ster: Als die afloopt, wat zouden ze dan op de werkplaats denken?

Anneloes: Misschien wel dat ik eieren ga koken. Nee, dat gaat niet. Dat hebben ze in de gaten.

Mw'ster: Dat lijkt me ook.

Je moeder vergeet door de kookwekker te zetten de tijd bij het koken niet.

Heeft je broer iets, waardoor hij de tijd niet vergeet?

Anneloes: Door op z'n klokke te kijken.

Mw'ster : En als hij vergeet op z'n klokke te kijken?

Anneloes: Om het uur gaat z'n alarm met een muzikie.

Mw'ster : En...?

Anneloes: En., eh., gut, nu je 't zegt: dat zou ik ook kunnen proberen.

Mw'ster : Prima idee zeg.

Anneloes: Ik zou het kunnen proberen. En m'n broer komt het week-end thuis.

Vraag ik of hij mee gaat kopen.
Mw'ster: Dat lijkt me een uitstekend plan.
Bel je me op of het helpt.
Anneloes: Nee, ik kom het liever zelf vertellen.
Mw'ster: O.K.

B-----B

Na ruim anderhalve week:

Mw'ster : Ik ben erg nieuwsgierig hoe het me je gaat.
Anneloes: Kijk dit is m'n. Met m'n broer gekocht. Ook een muziekje. Ieder half uur.
Mw'ster: En...?
Anneloes: 't Loopt als een tiet. Iedereen vindt het een mooi ding.
Hoe vindt jij 'm?
Mw'ster: Hardstikke mooi? Kan je de muziek ook laten horen?
Anneloes: Over tien minuten speelt ie.
Mw'ster: Daar wachten we dan even op.
Wat zeiden ze ervan op de werkplaats?
Anneloes: Ze zijn gewoon jaloers op zo'n mooi ding.
Mw'ster: Fijn zeg. En helpt het ook om de tijd niet te vergeten?
Anneloes: Of het helpt? Dat zou ik denken. Geen vuiltje aan de lucht.
Mw'ster: Ben je nog uitgelachen?
Anneloes: De eerste dagen werd ik door Jan nog wel gepest met 'natte trut'.
Maar nu willen ze het muziekie horen..
Mw'ster: Wil je nog bij de werkplaats weg?
Anneloes: Nee, eigenlijk toch niet, want het is daar gezelliger dan op m'n kamer in m'n eentje.

C-----C

Mw'ster: Op je kamer in je eentje?
Anneloes: Ja, daar voel ik me vaak erg alleen. (**eenzaam**)
Mw'ster: Dat lijkt me rot.
Zou je daar iets aan kunnen doen?
Anneloes: Dat weet ik niet. Is daar wat aan te doen?
Mw'ster: Daar kunnen we naar gaan zoeken.
Je zei: Op m'n kamer voel ik me erg alleen.....
Probeer die zin eens af te maken: Op m'n kamer voel ik me erg alleen en....
Anneloes: Op m'n kamer voel ik me erg alleen en eh.....daar wordt ik knap **depressief** van.
Mw'ster: Dat is niet niks. Je wordt dus soms **depressief** als je alleen op je kamer bent.
Hoe zou je kunnen voorkomen dat je alleen bent?
Anneloes: Ik had een 'knarie' van m'n ouders gekregen. Dat was wel gezellig.
Maar laatst heb ik een paar dagen vergeten hem eten te geven. En nu is hij dood.
Mw'ster: Oei.....dus een kanarie is niet de oplossing?
Anneloes: Nee, zeg. Ik heb wel een televisie waar ik veel naar kijk en soms leg ik ook een puzzel, en vijf platen Strauss, maar dat geeft niet echt gezelligheid.
Mw'ster: Waarom niet?
Anneloes: Je kan niet echt praten.
Mw'ster: Daar zeg je, denk ik, iets heel belangrijks: gezelligheid is voor jou, dat je echt met iemand kan **praten**.
Anneloes: Precies, dat is het.

D-----D

Intermezzo: Opnieuw wordt het horloge bewonderd.

Mw'ster: Je zei straks: gezelligheid is voor mij dat ik echt met iemand kan praten. Zullen we op een papier eens gaan tekenen wie daarvoor in aanmerking komen?

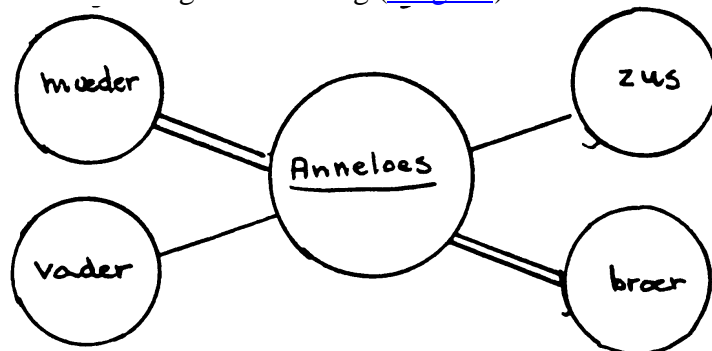
Anneloes: Ik weet niet hoe dat moet?

Mw'ster: Heel eenvoudig. Jij noemt eerst namen van de mensen met wie je nu al echt praat.

Daar beginnen we mee. Die namen schrijf ik op een papier. Daar maak ik een tekening van. Goed?

Anneloes: Goed. Dat kunnen we proberen.

Er ontstaat de volgende tekening ([ecogram](#)):

Mw'ster: Dit was het eerste begin. Er staan nog niet zoveel namen op, maar dat komt omdat dit het begin is. We gaan proberen of we in de komende weken meer namen erin kunnen tekenen. Nu geef ik je een vraag mee naar huis, om op ideeën voor namen te komen.

Die vraag zal ik voor je opschrijven:

Zijn er mensen waar je vroeger echt mee kon praten?

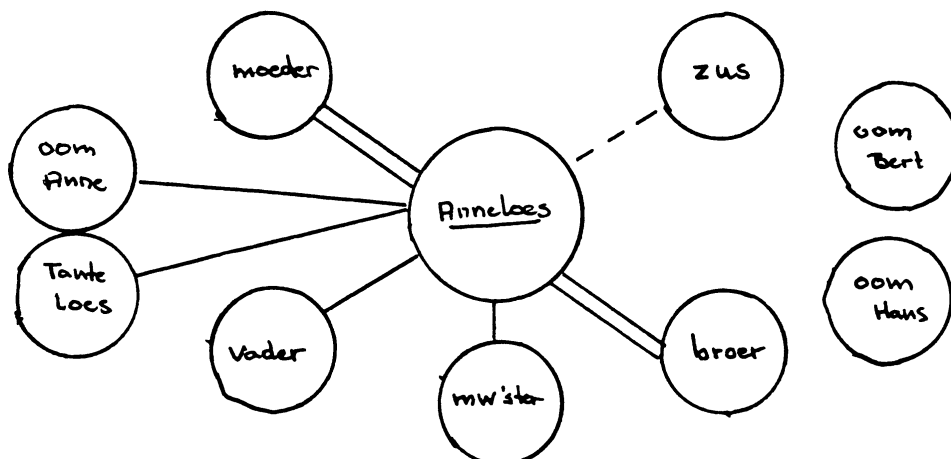
Probeer bij die vraag eens namen te bedenken.

En misschien is het wel leuk om die vraag als spelletje zondag ook aan je ouders te stellen. Misschien willen ze wel meedoen om namen te bedenken.

Volgende week gaan we dan kijken of we de tekening kunnen uitbreiden. Wat denk je, zal dat lukken?

Anneloes: Misschien. Eh...ik ga het proberen.

De week daarop kwam Anneloes opgetogen bij de maatschappelijk werkster. De tekening die toen werd gemaakt zag er als volgt uit (zie hier boven):

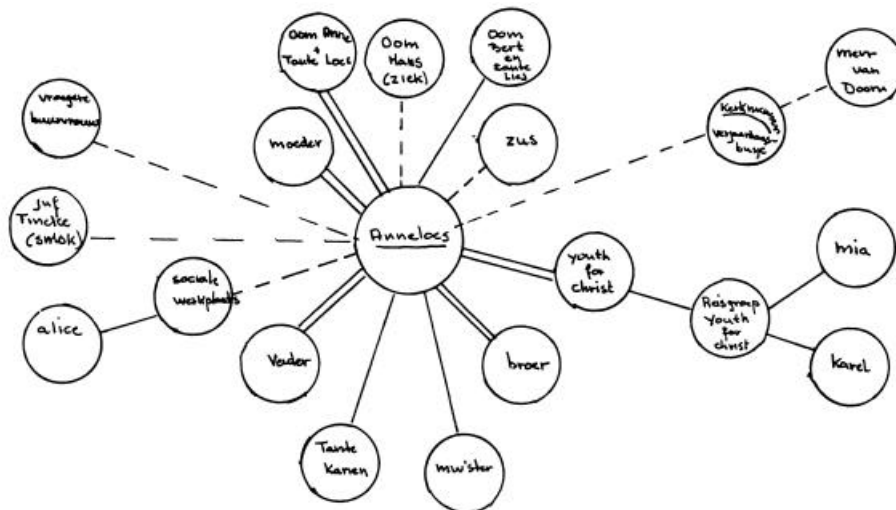
Oom Anne en tante Loes bleken haar peetouders te zijn. Anneloes was naar hen genoemd. Zelf hadden ze geen kinderen. Anneloes had daar vroeger vaak met plezier gelogeed.

Ze vertelde dat zij ze zondagavond had opgebeld en oom Anne aan de lijn had gekregen. Dat was een leuk gesprek geweest. En oom Anne had (voorzichtig) gevraagd of ze helemaal beter was, want dan moest ze maar weer eens langs komen.

Bij oom Bert en oom Hans, twee broers van moeder, was ze vroeger ook vaak geweest. Maar ze had ze nog niet gebeld. (Achteraf bleek dat de *familie* in de moeilijke en agressieve periode van Anneloes had afgehaakt omdat ze doodsbenauwd voor haar waren).

De komende weken bleef de maatschappelijk werkster Anneloes bestoken met de vragen: met wie zou je echt kunnen praten en hoe ga je het aanpakken om met ze *contact* te krijgen?

Grootouders, verdere familie, burens, vrienden, kennissen, de werkplaats, de scholen van vroeger, de kerk waartoe ze behoort, verenigingen, de kliniek van vroeger, van alles en nog wat passeerde de revue. Na tien weken (= nu) ziet haar *netwerkje* van mensen waarmee ze

inmiddels contact heeft, er als volgt uit (zie hier boven):
([ecogram](#))

Af en toe is Anneloes nog best eenzaam op haar flat. Ze heeft haar eenzaamheid tot hanteerbare proporties terug kunnen brengen. Ze heeft met woord en daad aangegeven hoe zij zich ten opzichte van haar situatie wil verhouden. Daarmee is lang niet alles opgelost. Anneloes zal van tijd tot tijd terug komen met andere problemen. Dan heeft ze een proces nodig dat haar helpt, ondanks haar gebochelde uiterlijk, rechtop te lopen. Maar dat rechtop lopen doet ze zelf.

[Reflectie, dossier emanciperende hulpverlening](#)

[problematiseren ecologische benadering](#) , [Vragenstellen](#)

[links inhoudsopgave](#)

Reflexie van de maatschappelijk werker na tien jaar begeleiding Anneloes (september 2000) [inhoudsopgave](#)

Je begeleidt Anneloes nu al tien jaar. Problematiseer je nog steeds met haar?

Bijna altijd, tenzij ze erg onder de medicijnen zit. Enkele jaren geleden heb ik geprobeerd het problematiseren mondeling te doen, maar dat lukte niet. Allereerst omdat ik dan zelf weer heel rap informatieve vragen stel en de neiging heb adviezen te geven. Met het schriftelijk problematiseren merk ik veel sneller dat ik in dergelijke valkuilen trap. Daarnaast is het ook zo dat ik tijdens een gesprek belangrijke dingen niet opmerk omdat ze tussen neus en lippen door worden gezegd.

Overigens, regelmatig heb ik er last van dat ik iedere keer een poos moet wachten tot Anneloes een antwoord opgeschreven heeft. Dat komt me lang niet altijd uit. Dan heb ik toch weer de neiging haar te helpen bij het vinden van antwoorden omdat het me te lang duurt. Dat is niet goed, dat weet ik. Kijk, wanneer wij praten past ze zich aan mijn tempo aan. Maar bij het schriftelijk vragenstellen moet ik me aan haar tempo aanpassen. Ik weet het, maar als ik het druk heb of vermoeid ben, moet ik echt moeite doen om dat geduld op te brengen.

Wat vindt Anneloes van deze manier van werken?

Anneloes zelf vindt het schriftelijk problematiseren heel vermoeiend maar ook erg belangrijk. Soms zegt ze: 'ik wordt te moe, stop maar, ik stuur je m'n antwoord wel toe'. Ze is nu bezig met een cursus e-mailen en onze afspraak is, dat we het problematiseren dan ook een keer per e-mail gaan proberen.

Ik heb Anneloes pas nog gevraagd wat ze van het schriftelijk vragen stellen (het woord problematiseren gebruiken we nooit) vindt. Haar antwoorden: 'Dan ben ik echt ik'; 'Zo heb ik tijd om na te denken en dat heb je bij gewoon praten niet'; 'Omdat het op papier staat kan ik het overzien en weer nalezen'.

Op m'n vraag, wat ze het moeilijkst van deze manier vond, gaf ze aan: 'nadenken en dat ik zelf zo veel moet doen'.

Ze krijgt iedere keer het uitgeschreven gesprek mee naar huis. Daar is ze trots op 'want het is mijn werk' zegt ze dan. In het begin liet ze het gespreksverslag ook aan iedereen lezen, zo trots was ze er op. Toen hebben we dat ook geproblematiseerd en dat had tot gevolg dat ze het nu alleen laat lezen aan die mensen die ze heel erg vertrouwd.

Wat voor situaties hebben jullie de afgelopen jaren geproblematiseerd?

Heel verschillende situaties. Om er een paar te noemen: de dood van haar vader, de relatie met haar zus (die nu uitermate goed en hecht is), een aanrijding met de fiets en de paniek daarna, eenzaamheid die af en toe weer de kop opsteekt omdat ze zich soms in relaties als een stier in moeders porseleinkast gedraagt, de talloze conflicten die ze op de sociale werkplaats had, haar hoge telefoonkosten (ze heeft nu een vrij uitgebreid netwerk en als ze zich niet goed in haar vel voelt zitten, belt ze iedereen die ze te pakken kan krijgen op), waardoor ze financieel in de problemen komt. Daarnaast heeft ze anderhalf jaar een relatie gehad met een werknemer van de sociale werkplaats. Die liep over haar heen. De locomotief noemen ze hem daar.

Uiteindelijk heeft ze, al problematiserend, de knoop door gehakt en is ze bij hem weggegaan. Andere onderwerpen: gehandicapt zijn, daarom waarschijnlijk nooit trouwen en kinderen kunnen krijgen, wat als haar moeder overlijdt, ruzie met haar chef, vakantiebesteding, netwerkcontacten die ze moedwillig heeft opgeblazen en vervolgens probeert terug te winnen, wat moet er met de begeleiding gebeuren als ik naar een andere baan vertrek? Kortom, een diversiteit aan problemen. Vergeet niet, Anneloes kan het niet alleen. Ze heeft haar leven lang begeleiding nodig. Maar een begeleiding waarin ze zelf het stuur in handen heeft. Hoe? Door in

te gaan op de vragen die ik stel en door de antwoorden die ze daarop geeft. Juist van haar eigen antwoorden leert ze veel. Die antwoorden zijn voor haar soms ontdekkingen.

Langer dan tien jaar en met dezelfde aanpak, word je daar niet moe van?

Tien jaar Anneloes is niet niks. In de periode van haar relatie had ze nauwelijks contact met me, omdat haar 'knul' van alles voor haar regelde. Eerlijk gezegd vond ik dat wel makkelijk. Op een gegeven moment belde ze me dat ze me niet meer hoefde (haar knul zag mij niet zo zitten, hij kon het alleen wel af). Vond ik prima. Maar na vijf maanden liep ze vast: ze wilde hem niet loslaten en ze wilde de relatie kappen. Ze belde me op. Na overleg binnen de SPD en met de nodige reserves van mijn kant, die ik haar ook verteld heb, zijn we weer begonnen. Dat is nu drie jaar geleden.

Aan de andere kant moet je tien jaar begeleiding ook relativiseren: het is niet begeleiding aan één stuk. Ik begeleidt Anneloes alleen op die punten waar ze vast dreigt te lopen, of al vast gelopen is. Op sommige stukjes van haar weg dus. In feite is er is steeds sprake van kortdurende hulpverlening op een door haar aangemeld probleem.

En langer dan tien jaar dezelfde aanpak?

Er zitten in het problematiseren tenminste drie elementen die me na tien jaar nog steeds aanspreken en voldoening geven.

Allereerst het appel dat je bij problematiseren doet op de vermogens en de mogelijkheden van de klant en wat mensen dan blijken te kunnen. Dat Anneloes het toch redt in deze samenleving, zij het onder begeleiding, is mee te danken aan het feit dat zij door deze manier van werken in veel situaties in staat blijkt te zijn zelf haar eigen leven uit te stippelen, in plaats van dat anderen dat voor haar doen. Daar is ze trots op en dat geeft haar een gevoel van eigen waarde. En om eerlijk te zijn, dan 'glim' ik ook.

Daarnaast voorkomt een problematiserende aanpak goede bedoelingen, goed doen voor, het leveren van producten voor de klant. Wat dat aangaat moest ik veel afleren.

Een deel van mijn professionaliteit, zo heb ik ontdekt, bestaat niet uit het leveren van producten, maar uit het begeleiden van die processen waarbij klanten leren zelf zoveel mogelijk hun eigen leven te bepalen. Voor o.a. mensen met een verstandelijke handicap, die vaak van heel wat mensen afhankelijk zijn, is dat enorm belangrijk. En daar kan ik, met trots, een professionele bijdrage in leveren.

Persoonlijk ervaar ik problematiseren ook als bevrijding, alsof Atlas de wereld niet meer alleen op z'n nek heeft. De klant en ik, we dragen ieder een stukje verantwoordelijkheid.

Anneloes zorgt zoveel mogelijk voor het product en ik zorg zo goed mogelijk voor het proces. Ik ben niet meer alleen verantwoordelijk voor hoe het verder gaat. Om kort te gaan, ik slaap er beter van.

[Procesverslag dossier emanciperende hulpverlening](#)

[problematiseren](#) [ecologische benadering](#) [ecogram](#)

[literatuur](#) [links](#) [inhoudsopgave](#)

Problematiseren ¹ [inhoudsopgave](#)

a. Wat is problematiseren?

Problematiseren is het belangrijkste instrument uit de [emanciperende hulpverlening](#). De essentie van problematiseren is: het bevragen van een situatie, er een vraagteken achter zetten, de situatie tot vraagstuk maken, tot werkstuk omvormen.

In het kader van de emancipatorische hulpverlening is problematiseren bovendien het zodanig bevragen van de hulpvrager dat hij de ingebrachte probleemsituatie omzet in een werksituatie waarbij hij zelf de regie voert en bepaalt welke richting hij wil inslaan en welke keuzes hij wil maken.

Vragen als: 'hoe is het gekomen' of 'welke vragen moet ik als hulpverlener stellen om tot een goede diagnose en oplossing te komen', zijn geen problematiserende vragen, omdat ze gericht zijn op het werken van de hulpverlener. Problematiserende vragen zijn daarentegen gericht op het uitlokken van een bewustwordingsproces bij de hulpvrager hoe hij zich anders kan en wil verhouden tot het gestelde probleem. Het is een schriftelijke manier van reflecteren, terwijl hulpvrager en hulpverlener toch bij elkaar zijn en (wat gebruikelijk is) met elkaar zouden kunnen praten en overleggen. Schriftelijk, omdat uit ervaring blijkt dat dan de reflexie het meeste oplevert.

Bij het omzetten van een probleemsituatie in een werksituatie, gaan hulpvrager én hulpverlener gezamenlijk aan het werk, ieder vanuit een eigen positie, een eigen deskundigheid en een eigen rol. Tijdens het problematiseren heeft de hulpverlener de rol van vragensteller en de hulpvrager de rol van degene die de antwoorden geeft. Hulpvrager en hulpverlener zijn dan gelijkwaardig: de hulpvrager is de deskundige in het geven van eigen antwoorden en de hulpverlener is deskundig op het gebied van problematiserende vragen.

Het begrip problematiseren kan als volgt worden omschreven: er wordt onderzocht of op een andere manier naar het gestelde probleem gekeken kan worden. Waarom is dat nodig?

Allereerst leggen veel hulpvragers (en soms ook hulpverleners) een direct verband tussen een hulpvraag en een oplossing. Die oplossing is vaak niet (direct) voorhanden, met als gevolg dat het hulpverleningsproces stagneert.

In de tweede plaats zien hulpvragers problemen vaak als vaststaande feiten. Het enige dat helpt is dan de bedachte de oplossing. Men vergeet dan dat het probleem is gedefinieerd door de hulpvrager vanuit een bepaalde optiek en dat hij mogelijk dat probleem ook anders zou kunnen definiëren.

In de derde plaats wordt de vraag overgeslagen hoe de hulpvrager zich kan verhouden tot zijn probleem.

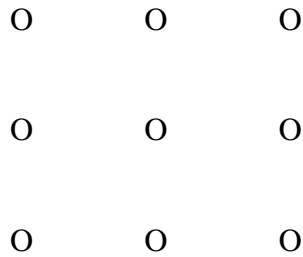
Problematiseren wil zeggen dat de hulpvrager het probleem gaat verschuiven op zo'n manier, dat een vraagteken gezet wordt achter de onontkoombare vanzelfsprekendheid van het probleem. Dit gebeurt vaak door deelproblemen te zoeken die wel op kortere termijn oplosbaar zijn, door te kijken of hij het probleem anders kan en wil definiëren, en door na te gaan op welke manieren de hulpvrager vindt dat hij zich anders kan verhouden tot de ingebrachte situatie.

Hoe kan een vraagteken gezet worden achter de onontkoombare vanzelfsprekendheid van een situatie? Of, in termen van Watzlawick²: hoe kan iemand buiten het eigen systeem (van deze onontkoombaarheid) treden?

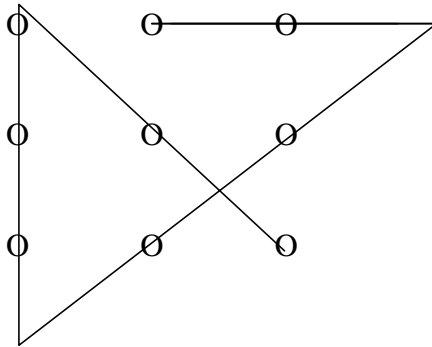
¹ Harry Wouters. *Problematiseren*. Baarn, september 2000.

² P. Watzlawick, J. Weakland, R. Fisch. *Het kan anders*, Deventer 1974.

Om deze vraag op te lossen introduceert hij het vraagstuk om 9 punten die als volgt gegroepeerd zijn:

door vier lijnen met elkaar te verbinden zonder de pen van het papier te nemen. Hij constateert dat mensen de oplossing van dit vraagstuk onmogelijk maken door op voorhand aan te nemen dat die lijnen binnen het door de punten aangegeven vierkant moeten worden getrokken. Zo creëert men zijn eigen probleem dat niet oplosbaar is. De oplossing zit 'm erin dat men, om de punten te kunnen verbinden, de lijnen doortrekt buiten het vierkant:

Op analoge wijze probeert de hulpverlener met behulp van problematiserende vragen de hulpvrager te laten ontdekken of er mogelijkheden zijn om anders (buiten het systeem) te kijken naar en zich anders te verhouden tot de gestelde problemen. Het gaat daarbij om vragen die de hulpvrager zich tot dan toe nog niet heeft gesteld.

b. Conditie die vooraf gaan aan problematiseren

Problematiseren is alleen mogelijk indien de hulpvrager in staat is rustig op zijn situatie te reflecteren. Bij crisis, bij een beginnende psychose, of in onveilige omgeving werkt problematiseren totaal niet. Integendeel het verergert de situatie. Dat werd ook gedacht als het mensen met een verstandelijk handicap betrof. Uit een project van de Somma¹ (het samenwerkingsverband van de Sociaal Pedagogische Diensten) en de Vrije Universiteit in Amsterdam bleek dat problematiseren wel degelijk mogelijk is met personen met een verstandelijke handicap (tot ongeveer een IQ van 40), mits zij voldoende tijd krijgen.

Voordat begonnen kan worden met het stellen van problematiserende vragen, moet eerst gezocht worden naar een uitgangspunt om te kunnen problematiseren. Deze uitgangspunt is samengevat in een aantal condities waaraan de ingebrachte probleemstelling moet voldoen,

¹ Harry Wouters. *Emanciperende hulpverlening*. Deel II uit het handboek Begeleidingsmethoden voor mensen met een lichtverstandelijke handicap. Somma, Utrecht, 1993.

voordat met het eigenlijke problematiseren begonnen kan worden. De hulpvrager wordt verzocht het meest urgente probleem op te schrijven.

Het beschreven probleem moet, wil er geïdentificeerd kunnen worden, voldoen aan de volgende condities:

Het probleem bestaat uit één zin van ten hoogste tien woorden.

Het woord ik staat in deze zin.

De zin is stellend, dus niet vragend.

De zin staat in de bedrijvende vorm. De zin mag niet in de lijdende vorm staan (dus woorden als moeten, kunnen, laten, worden eruit halen).

De zin bevat niet meer dan één probleem.

In de zin staat geen (verkapte) oplossing.

De zin bevat een probleem en is meer dan alleen een constatering (Een dokter werkt ook niet met een constatering als: 'Ik voel me ziek').

Waarom worden deze condities gesteld?

- **Een zin van ten hoogste tien woorden** heeft de volgende betekenis:

Alles hangt met alles samen. Het 'totale' verhaal is vaak onoverzichtelijk. Als de hulpvrager zelf het stuur over neemt, zal hij moeten kiezen wat voor hem het meest urgent is en waar hij als eerste aan wil werken.

- **Het woord ik in de zin.** Naarmate een probleem groter wordt hebben mensen de neiging het woord 'ik' weg te laten. Maar als het 'ik' van de hulpvrager niet in de probleemstelling voorkomt, neemt hij ook geen verantwoordelijkheid op zich er iets mee te gaan doen. Het gaat erom dat de hulpvrager zelf handelend persoon in de eigen situatie wordt.

- **Geen vragende zin.** Wanneer je de hulpvrager wilt begeleiden in een zoekproces (bewustwordingsproces), dien je te vermijden dat je antwoorden geeft op de vragen van die klant. De rol van de hulpverlener bij emanciperend hulpverlenen is vragen stellen. De klant is degene die antwoorden zoekt en geeft m.b.t. zijn situatie. Draai je deze rollen om, dan ga je als hulpverlener de mist in. Je antwoorden en adviezen worden van de tafel geveegd door allerlei ja-maars, of worden in de betreffende situatie niet uitgevoerd. De hulpverlener wordt dan slachtoffer van zijn eigen aanpak en de hulpvrager is dan in staat zijn 'macht van de machteloze' ('heb ik al geprobeerd, maar dat is niets voor mij', 'wie voor een dubbeltje geboren wordt, wordt nooit een kwartje') naar de hulpverlener te gebruiken.

- **Geen lijdende vorm.** Een cliënt krijgt geen greep op zijn situatie wanneer hij zich als slachtoffer, als lijdend voorwerp, als Calimero opstelt. Slachtoffers hebben hooguit baat bij verzorging. Zij zijn dan object (= voorwerp) van zorg.

- **Één probleem.** We kunnen niet aan meer dan één probleem tegelijk werken. Bovendien hangt alles met alles samen. Daarom wordt de cliënt gevraagd dat probleem uit z'n situatie te kiezen dat hij op dit moment het belangrijkste vindt. Soms blijkt achteraf dat wanneer de cliënt iets met het uitgekozen probleem kan, de andere problemen soms gesmolten zijn als sneeuw voor de zon.

- **Geen oplossing** in de probleemstelling. Als een oplossing die onmogelijk is, tot probleem wordt gemaakt ('de hulpvrager wil beter worden terwijl hij een ongeneeslijke vorm van kanker heeft) valt er niet te helpen.. Wat hulpverleners o.a. kunnen is een proces in gang zetten waarbij de hulpvrager een probleem (en daarmee oplossingen die niet kunnen) probeert te verschuiven op zodanige wijze dat hij het probleem zelf kan hanteren (hoe wil ik de laatste periode van mijn leven vorm geven?).

Daarnaast blijkt in de praktijk dat een hulpwens (gewenste oplossing) lang niet altijd identiek is aan de corresponderende hulpvraag (behoefte).

Geen constatering. De zin mag geen generaliseerde constatering zijn (ik zit niet goed in m'n

vel), maar dient een concreet probleem te bevatten (ik slaap nauwelijks).

Wanneer de ingebrachte probleemstelling aan deze voorwaarden voldoet, kan begonnen worden met het stellen van problematiserende vragen. Daarbij gelden de volgende uitgangspunten:

Stel geen informatieve vragen. De hulpverlener stelt informatieve vragen om de hulpverlening te kunnen beheersen. Problematiseren is daarentegen gericht op de ontdekkingsreis van de hulpvrager in zijn eigen situatie.

Laat de hulpvrager met eigen antwoorden, eigen ontdekkingen, eigen oplossingen komen. Zie het leggen van een vertrouwensrelatie als een minder belangrijke activiteit. Een vertrouwensrelatie komt niet uit de lucht vallen maar ontstaat pas dan, wanneer de hulpvrager merkt dat hij bloedserieus genomen wordt en dat er uiterst zorgvuldig met hem wordt omgegaan.

c. Problematiserende vragen

Wat voor soort vragen werken nu problematiserend? Hieronder volgt een aantal soorten vragen die in de praktijk goed blijken te werken, namelijk tegendeel-vragen, handelings-vragen, keuze-besluitvragen, positionele vragen, culturele vragen en komma-vragen. Dat wil niet zeggen dat hiermee een uitputtende beschrijving wordt gegeven. Kenmerkend voor het problematiseren is juist dat het om het proces gaat dat dus niet van te voren kan worden vastgelegd.

Tegendeel-vragen

Er kan gebruik gemaakt worden van een dialectische vraagstelling.

Tegenstellingen maken het mogelijk situaties en de ontwikkelingen daarin beter te begrijpen door ze te onderzoeken als twee delen van één geheel (structuur/cultuur, emotioneel/rationeel, object/subject, hoe/wat, verleden/ toekomst enzovoorts). De vragen die we op grond hiervan stellen zijn tegendeel- vragen.

Een hulpvrager stelt bijvoorbeeld dat hij geen enkel toekomstperspectief meer heeft. Een mogelijke tegendeelvraag is dan, welke onbenutte mogelijkheden de hulpvrager in zijn verleden ziet. Het kan zijn dat met de antwoorden op die vraag naar het hier en nu er naar de toekomst gewerkt kan worden.

Of omgekeerd: Stel dat iemand in het verleden zo bekrast is, dat zij over het verleden niet kan praten, terwijl dat verleden toch haar onverwerkte probleem is, We kunnen dan aan de andere kant beginnen door haar vragen te stellen met betrekking tot de toekomst of naar de fantasieën die zij daarover heeft. Daarna zullen we moeten kijken of we vanuit die antwoorden naar het heden kunnen gaan waarin natuurlijk het verleden verborgen ligt.

Handelings-vragen

Problematiserende vragen kunnen ook gevonden worden door te proberen woord en daad van de hulpvrager aan elkaar te koppelen door middel van handelingsvragen. Dit soort vragen kunnen met name gebruikt worden in situaties waarin hulpvragers duidelijk aangeven wat ze willen, terwijl ze in feite niet tot handelen overgaan. Soms is dat heel moeilijk te onderkennen en kom je als hulpverlener pas na een serie gesprekken tot de ontdekking dat je weer terug bent bij af en dat er in feite niets is gebeurd.

Stel dat een hulpvrager steeds aangeeft dat hij voor zichzelf wil opkomen, dan zijn vragen als:

- Hoe wil je dat gaan doen?
- Wil je dat in je eentje gaan proberen of samen met anderen?
- Wanneer wil je dat gaan doen?
- In welke situatie wil je dat gaan doen?

bepaald geen overbodige luxe om de kloof tussen woord en daad te overbruggen.

Keuze-besluit-vragen

Wanneer hulpvragers (almaar) weifelen en twijfelen met betrekking tot hun situatie en toekomst, kunnen problematiserende vragen met name gevonden worden door de vragen te richten op het maken van keuzen en het nemen van besluiten, bijvoorbeeld-

- Welke mogelijkheden ziet u in deze situatie?
- Weet u in theorie of in fantasie nog andere mogelijkheden?
- Over welke mogelijkheden hebt u nog verdere informatie nodig?
- Zijn er mogelijkheden die u met elkaar kunt combineren?
- Wilt u de mogelijkheden in orde van belangrijkheid onder elkaar schrijven?
- Wilt u bij iedere mogelijkheid aangeven wat volgens u de kosten en de baten van die mogelijkheid zijn?
- Welke voorlopige keuze wilt u maken?
- Wat hebt u nodig om die keuze definitief te maken?

Positionele vragen

Problematiserende vragen kunnen ook gevonden worden door de positie van de hulpvrager te problematiseren.

- Welke positie neemt u in deze situatie in?
- Wat zijn de voor- en nadelen van deze positie?
- Wilt u in deze positie blijven zitten? Waarom wel, waarom niet?
- Wie houdt u in deze positie en waardoor?
- Wat is uw eigen aandeel dat u in deze positie zit?
- Welke positie zou u willen innemen?
- Op welke manier zou u uit uw positie willen komen?
- Schakelt u daar anderen bij in?
- Zo ja, wie, hoe, waar, wanneer?

Culturele vragen

Mensen vinden soms geen uitweg uit hun problemen omdat hun normen, waarden, doelen en verwachtingen hen beletten openingen te maken in hun situatie en zij zo geen eigen betekenis aan hun eigen situatie kunnen geven. Zolang mensen niet in staat zijn in hun eigen woorden een betekenis aan hun situatie toe te kennen, hebben zij geen greep op die situatie en ondergaan zij die als iets onontkoombars.

Problematisering van deze culturele elementen kan dan helpen weer beweging in de situatie te krijgen. De hulpverlener zal er echter voor moeten waken dat hij de eigen normen, waarden, doelen of verwachtingen niet (zonder meer) ter tafel brengt. Het gaat er immers om de hulpvrager te laten nadenken welke normen hij hanteert bij bijvoorbeeld het beoordelen van partner of kinderen, welke verwachtingen een vader bijvoorbeeld heeft ten aanzien van zijn homofiele zoon of zijn verstandelijk gehandicapte dochter. Welke normen gebruikt de hulpvrager die zichzelf een dubbeltje noemt en denkt nooit een kwartje te worden?

Het blijkt heel vaak nodig te zijn culturele vragen te stellen om zo met hulpvragers nieuwe wegen in te slaan.

Komma-vragen

Bij komma-vragen gaan we er vanuit dat een schijnbaar voltooid zinnen in feite niet af is en dus afgemaakt kan worden.

Komma-vragen werken vaak sterk problematiserend. Ze worden vooral gebruikt wanneer een

hulpvrager met een stelling komt waarmee hij zijn situatie op slot doet:

Hulpvrager: ik ben boos op die klereliker.

Hulpverlener: Probeer je zin eens af te maken -. ik ben boos op die klereliker, maar ik

Hulpvrager: ik zie het niet meer zitten.

Hulpverlener: Probeer je zin eens af te maken-. ik zie het niet meer zitten, tenzij ik

Hulpvrager: mijn huis is zo slecht.

Hulpverlener: mijn huis is zo slecht en daarom ga ik

Als we kijken naar de taal van hulpvragers¹ dan valt op, dat in deze taal de woorden 'niet', 'nooit', 'niemand', 'nergens' e.d. vaak voorkomen. Mensen gaan er vaak op voorhand al vanuit dat ze iets niet kunnen omdat ze van tevoren al een bepaald resultaat voor ogen hebben waar ze aan moeten voldoen. Daar leggen ze zich op vast en mislukken dus al op voorhand. Het is een passieve, ontkennende taal van mensen die passief zijn (geworden) in hun situatie.

Bij problematiseren gaat het er om hulpvragers zelf weer in beweging te krijgen ten aanzien van hun situatie en hun taal..

d. Vragen stellen

Vragen stellen als vorm van problematiseren, betekent in verzet gaan tegen de

onoverkoombaarheid van een situatie. Remco Campert heeft dat op unieke wijze verwoord in het gedicht *Vragen stellen*:

VRAGEN STELLEN

Verzet begint niet met grote woorden
maar met kleine daden

zoals storm met zacht geritsel in de tuin
of de kat die de kolder in z'n kop krijgt

zoals brede rivieren
met een kleine bron
verscholen in het woud

zoals een vuurzee
met dezelfde lucifer
die de sigaret aansteekt

zoals liefde met een blik
een aanraking
iets dat je opvalt in een stem

¹ Nora van Riet en Harry Wouters. *Mondig worden met taal. Over taal en hulpverleners*. Assen 1989.

jezelf een vraag stellen
daarmee begint verzet

en dan die vraag aan een ander stellen.

[procesverslag reflexie dossier](#)

[emanciperende hulpverlening](#)

[ecologische benadering ecogram literatuur links](#)

[inhoudsopgave](#)

Emanciperende hulpverlening ¹ [inhoudsopgave](#)

a. Uitgangspunten

Als opmerking vooraf: geen enkele methode is alleen zaligmakend en geen enkele situatie is te persen in één enkele methode.

Het voordeel van maatschappelijk werkers boven therapeuten is, dat zij niet gebonden zijn aan één specifieke methode, maar dat zij eclecticisch (= kiezend) te werk kunnen gaan, zodat zij bij iedere situatie geëigende methodische handelwijzen kunnen toepassen. Daarbij moet worden aangetekend, dat niet iedere handelwijze² past bij de doelstellingen van het maatschappelijk werk. Zò er keuzen gemaakt moeten worden met betrekking tot de te volgen methodische handelwijze, dan heeft dat alles te maken met de doelstellingen van het maatschappelijk werk en met de visie op mens, maatschappij en hulpverlening.

De ideeën die ten grondslag liggen aan de emanciperende hulpverlening ontleen wij aan Viktor Frankl en Paolo Freire.

Frankl is hoogleraar in de neurologie en psychiatrie aan de universiteit van Wenen. In de tweede

wereldoorlog verbleef hij drie jaar in verschillende concentratiekampen van de Nazi's. Zijn ervaringen daar zijn de basis voor zijn zogeheten logotherapie.

Over deze therapie zegt hij:

"Het griekse woord 'logos' beduidt 'betekenis'. Logotherapie of "de derde Weense School der psychotherapie" zoals sommige auteurs mijn leerstelling noemen, richt zich zowel op de betekenis van het menselijk bestaan als op het streven van de mens naar een dergelijke betekenis. Volgens de logotherapie is dit streven naar de zin van zijn leven de primaire motivatiekraft waarover de mens beschikt. Daarom spreek ik ook van een wil-tot-betekenisgeving, in tegenstelling tot het lustprincipe (of de wil-tot-lust, zoals we eveneens

¹ Nora van Riet en Harry Wouters. *Emanciperende hulpverlening*. HvA, Amsterdam 1992.

² Wij denken hierbij aan handelwijzen van de hulpverlener die op zo'n wijze gedrag voorschrijven aan de hulpvrager dat deze niet meer in zijn situatie zelf kan kiezen. Dit komt met name binnen diverse therapeutische stromingen voor.

zouden kunnen zeggen), waarop de Freudiaanse psychoanalyse zich richt en de wil-tot-macht, die in de theorie van Adler wordt benadrukt".¹

Wat ons van essentieel belang lijkt voor welke vorm van hulpverlening dan ook, is zijn overtuiging dat iedere mens, op grond van deze wil tot betekenis, in staat is een eigen houding te bepalen, te kiezen, hoe hij zich tot zijn omgeving, tot zijn omstandigheden wil

verhouden.

Wat betekent dit nu voor de hulpverlening door maatschappelijk werkers?

In de eerste plaats, dat hulpvragers in staat zijn om te kiezen hoe zij zich willen verhouden tot hun probleem, welke betekenis zij toekennen aan zichzelf in hun probleemsituatie. Deze keuze is niet door een ander, dus ook niet door de hulpverlener voor hen te maken.

In de tweede plaats betekent het, dat diegenen die niet willen kiezen vervallen tot apathie en niet geholpen kunnen worden op een manier die hen tot groter zelfstandigheid brengt. Zij stellen zichzelf niet de vraag (meer) hoe zich te verhouden tot hun situatie. Dit komen we bijvoorbeeld tegen bij zeer depressieve mensen.

In de derde plaats betekent het, dat vanuit hun betekenisgeving mensen ook in staat zijn wegen te vinden om hun problemen op te lossen. Alleen, het ontbreekt hun vaak aan de overtuiging dat zij ertoe in staat zijn, het ontbreekt hun vaak aan vaardigheid (of handigheid) om dat wat ze willen, te bereiken en het ontbreekt hun vaak aan middelen.

Hier kunnen we de overstap maken naar Freire, onze tweede inspirator.

Paolo Freire is hoogleraar in de geschiedenis en filosofie van de pedagogie aan de universiteit van Recife in Brazilië geweest. Na de militaire coup van 1964 werd hij gevangene genomen en enkele maanden later "uitgenodigd" het land te verlaten. Hij week uit naar Chili, waar hij meehielp in de opzet van ontwikkelingsprogramma's voor volwassenen. Hij is nu weer terug in Brazilië, na enige jaren verbonden te zijn geweest aan de Wereldraad van Kerken te Genève. Freire gaat er in zijn theorie vanuit dat mensen zich op verschillende bewustzijnsniveaus kunnen bevinden.

Op wat hij het 'mythisch' niveau noemt zien mensen zichzelf vaak als object: zij zien zichzelf als volkomen machteloos in dit leven, niet in staat om daar ook maar enigszins invloed op uit te oefenen. Alles en iedereen is groter dan zij zijn.

Een hierop volgend bewustzijnsniveau wordt genoemd het 'naïef' bewustzijn. Op dit niveau is men in staat een onderscheid te maken tussen zichzelf en anderen. Het leven wordt niet ervaren als iets wat je uitsluitend overkomt, maar het krijgt contouren in die zin, dat er dingen zijn die binnen je bereik liggen en dingen waar je anderen voor nodig denkt te hebben. Maar men stelt zich vaak wel afhankelijk op van die anderen op: "Als de dokter zegt dat het moet zal het wel zo zijn, ik heb er geen verstand van; daar heb ik niet voor geleerd, dus dat kan ik niet, daar heb ik een deskundige voor nodig."

Op het derde bewustzijnsniveau, het 'kritisch' bewustzijn wordt het zelfbesef van mensen groter, waardoor de macht van de deskundige gerelativeerd kan worden en zij zelf meer greep op hun leven gaan krijgen.

Het vierde niveau tenslotte heet het 'politiek' bewustzijn. Dit is het niveau waarop mensen ervaren en weten dat een slechte situatie niet aan hen persoonlijk hoeft te liggen, maar dat zij met anderen in dezelfde situatie verkeren. Dat kan hen kracht geven om zich met elkaar te verenigen en gezamenlijk iets aan hun situatie te gaan doen. Dit is het niveau wat zich aan de hulpverlening onttrekt. We komen hier bijvoorbeeld de zelfhulpgroepen bij tegen.

Om greep te kunnen krijgen op je eigen bestaan en te weten hoe je wilt leven, is het dus nodig tot een vorm van bewustwording te komen vanwaaruit je vaststelt hoe je je tot je situatie verhoudt en wat je daar aan zou willen veranderen. Het is het vertrekpunt voor een

¹ Viktor Frankl, De zin van het bestaan, een inleiding tot de logotherapie. Rotterdam 1978.

emancipatieproces, waarbij we in de termen van Hendriks¹ emancipatie omschrijven als "op weg gaan vanuit een minder wenselijk geachte situatie naar een meer wenselijk geachte situatie".

Nu is het voor cliënten die zich bewust worden of zijn van het feit dat hun situatie niet zo is als zij willen niet direct duidelijk waar zij dan naar toe zouden willen. Een deel van de hulpverlening bestaat er dus uit mensen te helpen vast te stellen wat zij kiezen. Hier rijst een probleem voor de werker (en daardoor ook voor de cliënt), namelijk: is de cliënt

vrij tot iedere keuze binnen de hulpverlening, ook al wijkt die keuze af van wat de hulpverlener wenselijk/haalbaar/verantwoord vindt?

Hier komt de vraag naar voren of je als hulpverlener verantwoordelijk bent voor het product of het proces.

Er zit nog een ander aspect aan het aandacht besteden aan het bewustwordingsproces van de cliënt binnen de hulpverlening.

In de hulpverleningstheorie wordt een onderscheid gemaakt tussen curatieve hulp en preventie.

Onder curatieve hulp kunnen we dan verstaan hulp die gericht is op het oplossen van problemen, waarbij de oplossing vrijwel uitsluitend centraal staat.

Wanneer in de hulpverlening expliciet aandacht besteed wordt aan een bewustwordingsproces van de cliënt waarin deze leert onderscheiden hoe hij op basis van keuzen en daaraan ontleende handelingen tot een oplossing van zijn probleem is gekomen, omvat de hulpverlening een duidelijk preventief element. Ons inziens omvat hulpverlening als het goed is zowel curatieve als preventieve elementen. We zijn bepaald niet geïnteresseerd in vormen van hulp waarin de cliënt geen zicht heeft op de hulpverleningsmiddelen ("anders werken die niet"), waardoor hij niet kan leren. Naarmate in de hulpverlening de nadruk meer ligt op verzorgen of behandelen is de aandacht voor bewustwordingsprocessen van de cliënt geringer.

In het Beroepsprofiel van de maatschappelijk werker² wordt als een van de grondwaarden van het maatschappelijk werk geformuleerd dat het mensen helpt tot hun recht te komen in het functioneren met elkaar. Maatschappelijk werk wordt ook wel genoemd: psycho-sociale hulpverlening.

Dat zijn dus twee componenten: psycho en sociaal. Af en toe moeten we vaststellen dat de psycho-kant zeer goed uit de verf komt en de sociale kant onderbelicht is. Het Beroepsprofiel maakt duidelijk dat het óók gaat om een maatschappelijke plaats die de cliënt inneemt in de samenleving en de maatschappelijk werker dient zich dat aan te trekken.

Dat betekent, dat een deel van de hulpverlening erop gericht dient te zijn dat mensen ook in staat zijn om tot hun recht te komen.

Tot je recht komen kun je opvatten als: zelfontplooiing. Maar tot je recht komen betekent ook die rechten krijgen die je op basis van je positie in de samenleving

toekomen. Ook hulpverleners dienen die rechten te kennen. Dat lijkt voor de hand liggend, maar in de praktijk blijkt vaak, dat dat niet het geval is.

Je hoeft mensen het recht niet op te dringen, maar ze moeten het wel kennen.

b. De plaats van de emanciperende hulpverlening

Om duidelijk te maken waar ergens in de hele scala van hulpverlening de emanciperende hulpverlening zich bevindt, maken we de volgende indeling.

Verzorging

¹ J.Hendriks, Emancipatie, relaties tussen minoriteit en dominant. Alphen a.d.Rijn 1981.

² Het Beroepsprofiel van de maatschappelijk werker is opgesteld door de Projectgroep Beroepsvraagstukken Maatschappelijk Werk en uitgegeven door de LVMW. Utrecht 1987.

Er zijn situaties waarin iemand niet bij machte is zichzelf te helpen. In deze situaties is er sprake van behoefte aan verzorging. Bij verzorging gaat het dus om mensen die opgrond van hun toestand lichamelijk of geestelijk, anderen nodig hebben om noodzakelijke handelingen voor hen te verrichten. Zij verkeren in een toestand van afhankelijkheid van die ander en in sommige gevallen is dit een blijvende afhankelijkheid.

De keuzen die de verzorgde kan maken met betrekking tot het inrichten van zijn leven zijn zeer beperkt, evenals zijn mogelijkheid om te kiezen voor of tegen een bepaalde vorm van verzorging. Bovendien zijn zijn zelfwerkzaamheid en verantwoordelijkheid gering.

Bij verzorging wordt doorgaans weinig rekening gehouden met de noodzakelijke omvang van de verzorging. Zo kan het nog wel eens voorkomen, dat mensen die in bepaalde opzichten verzorgingsbehoefte zijn, ook op andere terreinen dan nodig is, afhankelijk worden. Dit heeft soms te maken met het feit, dat het als belangrijker gezien wordt dat de inrichting "draait" dan dat de bewoner van die inrichting zo zelfstandig mogelijk blijft.

Anders gezegd: het is goed om eens kritisch te overwegen hoe het gesteld is met de behoefte aan zorg van de verzorgde en de behoefte aan organisatie van de verzorgende instelling en haar verzorgers.

Behandeling

Naast verzorging, waarbij o.i. de afhankelijkheid van de verzorgde maximaal is, kennen we allerlei vormen van behandeling: iemand moet in het ziekenhuis worden opgenomen om behandeld te worden, een gezin krijgt een "gezinsbehandeling", iemand ondergaat een psychotherapeutische behandeling, enzovoort.

Kenmerkend voor deze vorm van hulpverlening is opnieuw het benadrukken van de deskundige die de behandeling uitvoert en de onmacht van de behandelde om zichzelf te helpen. Weliswaar wordt bij behandeling wel meer dan bij verzorging de nadruk gelegd op de samenwerking tussen behandelaar en behandelde, maar de relatie tussen hen beiden wordt toch in hoge mate bepaald door de afhankelijkheid van de hulpvrager van de deskundige hulpverlener.

Zo wordt de diagnose door de hulpverlener gesteld op grond van de gegevens (de anamnese) die de hulpvrager verstrekt aan de hand van gerichte vragen van de hulpverlener. En in veel gevallen wordt ook door de hulpverlener een behandelingsplan opgesteld, al dan niet in overleg en in samenwerking met een behandelingssteam.

Wel wordt in hoge mate de inzet van de hulpvrager gevraagd om mee te werken aan de uitvoering van het behandelingsplan.

Voor wat de tijdsduur betreft is de behandeling tijdsgebonden. Degene die een behandeling zal ondergaan weet van te voren meestal hoelang die behandeling zal duren. Toch zijn ook de keuzemogelijkheden van degene die behandeld wordt met betrekking tot de behandelingsvormen zeer gering. Hier weegt duidelijk de deskundigheid van de behandelaar zwaar! En de keuzen die de hulpvrager maakt, moeten doorgaans passen in het kader van de hulpverlener.

Emanciperende hulpverlening.

Zoals al eerder werd gesteld probeert het maatschappelijk werk in haar professionele hulpverlening de mogelijkheden van de hulpvrager te mobiliseren en intact te houden, zodat de hulpvrager weer de baas in de eigen situatie wordt: emanciperende hulpverlening.¹

Zoals reeds eerder vermeld kan het begrip emancipatie kan als volgt omschreven worden: Iemand probeert meer greep te krijgen op eigen bestaan en bestaansontwerp in die zin dat zij/hij vanuit een als negatief beoordeelde situatie op weg gaat naar een meerwaardige situatie.

¹ Nora van Riet en Harry Wouters. *Helpen = Leren, Emanciperende hulpverlening als methode van het maatschappelijk werk*. Van Gorcum, Assen, 1997.

Bij emanciperende hulpverlening gaat het er om dat mensen zich bewust worden van hun situatie, tot inzicht komen en van daaruit, op grond van afwegingen die zij maken, besluiten gebruik te maken van de mogelijkheden die de situatie hen biedt.

Het is, zoals Frankl¹ zegt in zijn boek "De zin van het bestaan", de keuze die ieder mens

heeft met betrekking tot de vraag hoe hij zich wil verhouden tot de omstandigheden. Het opkomen van steeds meer specialismen en specialisaties suggereert echter dat mensen steeds meer niet zelf behoren te kunnen. Iedere probleemtoestand kan worden opgedeeld in veel deelproblemen die op zich allemaal weer zo ingewikkeld kunnen worden, dat degene die het betreft, de draad kwijt raakt en zich passief overgeeft aan ieder die zich welwillend en deskundig met hem wil bemoeien.

Mensen die zichzelf als object van de situatie ervaren worden passief en stellen zichzelf geen vragen meer. Anderen stellen hen vragen, voor hun eigen weten en hun eigen diagnose, zodat zij beter zouden kunnen 'helpen'.

Maar een object, ook een hulpverleningsobject, draagt geen verantwoordelijkheid. Iemand die zichzelf als een object ervaart en ook als zodanig door anderen, door instanties en hulpverleners wordt behandeld kan weinig betekenis meer geven aan zijn eigen leven.

Bij emanciperende hulpverlening wordt geprobeerd de verantwoordelijkheid aan de hulpvrager terug te geven. Dat gebeurt meestal op een vragende manier ([vragenstellen.](#), [problematiseren](#)) Niet in de zin van: wat is er aan de hand en dan zal ik je wel vertellen wat je "moet" doen. Het gaat erom geen vragen te stellen waar een mening in zit of waarmee de maatschappelijk werker probeert informatie te krijgen van de client (de zogenaamde hemd-van-het-gat vragen) om zo een 'diagnose' te stellen op grond waarvan de hulpvrager in een 'behandelingsplan' van de hulpverlener gezet kan worden.

Het zijn vragen die allemaal zijn terug te leiden tot de vraag:

Hoe wil jij je verhouden tot de situatie? Op welke manier wil je dat aanpakken en op welk moment ga je daarmee aan de gang?

De emanciperende hulpverlener stelt vragen met de bedoeling dat de hulpvrager zelf met eigen antwoorden, met eigen keuzes, met eigen taal, met een eigen spreken komt. En daarmee verandert de hulpvrager ook z'n eigen positie ten aanzien van de situatie.

De maatschappelijk werker is als emanciperend hulpverlener² procesgericht bezig:

Vooraf staat niet vast waar de hulpvrager uitkomt, welke antwoorden hij op z'n situatie zal geven en hoe hij zich tot z'n situatie zal verhouden.

Dit proces (waarbij de maatschappelijk werker het zoekproces van de hulpvrager begeleidt, waardoor de client zelf het gestelde probleem verschuift tot een hanteerbare probleem) is het produkt van het maatschappelijk werk.

Dat betekent dat het maatschappelijk werk procesbeschrijvingen zal moeten leveren waaruit blijkt, hoe de hulpvrager zich anders is gaan verhouden tot zijn situatie, om zich zo naar anderen te kunnen verantwoorden, in plaats van te proberen produktconstatering te geven (de hulpvrager vroeg om dagopvang en heeft die niet gekregen).

Voor de maatschappelijk werker kan het bevrijdend zijn niet te hoeven weten, geen oplossingen te hoeven aandragen. Het betekent wel dat de hulpverlener met onzekerheden moet kunnen werken: hoe gaat de hulpvrager zich verhouden tot zijn situatie in het proces dat ik als hulpverlener probeer te begeleiden, hoe begeleid ik dat proces en waar loopt dat op uit? Bij deze werkwijze dient de hulpverlener wel bedacht te zijn op twee valkuilen:

¹ V. Frankl. *De zin van het bestaan*. Rotterdam 1978

² We wijzen erop dat het zeker niet in alle gevallen mogelijk zal zijn geheel volgens de principes van de emanciperende hulpverlening te werken. Dit is immers mede afhankelijk van de mogelijkheden van de hulpvrager. Wel zal de hulpverlener moeten proberen de principes voortdurend in het oog te houden en waar mogelijk te practiseren.

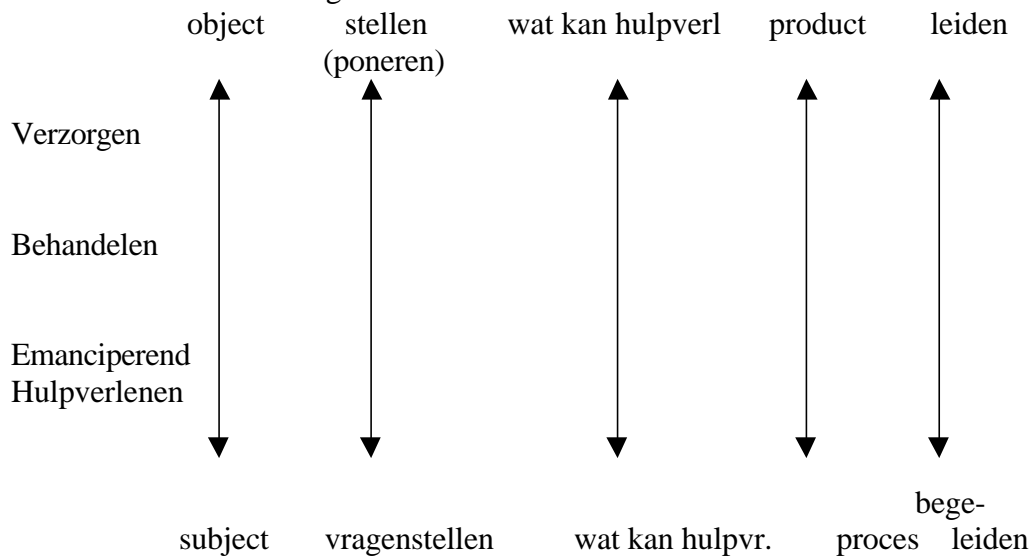
- Het grote gevaar van helpen is dat de maatschappelijk werker macht en verantwoordelijkheid wegneemt van de hulpvrager. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren door met oplossingen, adviezen of behandelplannen te komen waarbij voorbij gegaan wordt aan de eigen mogelijkheden van de hulpvrager. Daardoor kan de hulpvrager belemmerd worden zelf na te denken, zelf te diagnostiseren, zelf te kiezen, zelf te handelen. Dan is er geen sprake van hulp, maar kan eerder gesproken worden van een veredelde vorm van verzorging.

Hulp daarentegen, is het begeleiden van de hulpvrager in de ontdekkingsreis naar zijn potentiële mogelijkheden in de situatie.

- Een tweede gevaar doet zich voor wanneer de hulpvrager een hulpvraag formuleert die in feite niet een hulpvraag is maar een hulpwens, terwijl de maatschappelijk werker dit niet onderkent. Wanneer mensen bij het maatschappelijk werk aankloppen met de vraag naar een ander huis, is dat een hulpwens. Gaat de maatschappelijk werker op deze hulpwens in, dan is hij op dat moment weer verzorgend en niet hulpverlenend bezig.

Problematiseert de maatschappelijk werker daarentegen met de ouders de bestaande situatie en hun mogelijkheden en onmogelijkheden daarin, dan wordt de hulpwens vertaald in diverse hulpvragen, waardoor duidelijk wordt wat hulp op maat en zorg op maat in deze situatie dienen in te houden.

Bovenstaande in schema gezet:

[procesverslag](#) [reflexie](#) [dossier](#) [problematiseren](#)

[ecologische benadering](#) [ecogram](#) [literatuur](#) [links](#)

[inhoudsopgave](#)

Ecologische benadering ¹ [inhoudsopgave](#)

Het begrip ecologie heeft te maken met 'leefruimte'. Het woord 'oikos' komt uit het Grieks en betekent huis, leefomgeving. We kennen het woord 'oecumene', wat betekent: de bewoonde wereld.

Ecologie is een begrip wat je vooral in de biologie tegenkomt en dan in de betekenis van de leer die zich bezighoudt met de wisselwerking tussen organisme en omgeving. Dat lijkt dus voor een maatschappelijk werker een nogal abstracte materie.

Maar begrippen uit de ecologie zijn zeer goed vertaalbaar naar het maatschappelijk werk. De vooronderstelling is deze: alles wat leeft beïnvloedt zijn omgeving en omgekeerd: de

omgeving beïnvloedt alles wat leeft.

We zien dat terug in de natuur waar we spreken van biotoop: het verschijnsel van planten die elkaars aanwezigheid opzoeken en daar bloeien omdat hun gemeenschappelijke omgeving de juiste condities verschaft.

We zien het ook in de aanpassing van organismen in de loop van de evolutie: levensvormen hebben zich aangepast aan uitwendige levensomstandigheden, bijvoorbeeld extreme kou of extreme warmte. Als het warm is laten planten hun bladeren hangen om zo weinig mogelijk zon op te vangen en water te verdampen. Een plant past zich dus aan aan zijn eigen leefomgeving door zijn biologische omstandigheden aan te passen.

Dit verhaal is ook van toepassing op mensen.

Het begrip 'socialisatie' bijvoorbeeld geeft aan, dat mensen als het ware op maat gemaakt worden of zichzelf op maat maken voor hun omgeving: een kind wordt gesocialiseerd tot 'ons kind'. Dat betekent, dat het kind niet een anoniem wezen is wat voortgebracht is door de ouders, nee, het wordt 'ons wezentje' waarbij vaak grote waarde gehecht wordt aan uiterlijke kenmerken waar dat uit mag blijken. Wordt het kind wat ouder, dan is het van groot belang dat het gedrag gaat vertonen wat verwacht wordt door zijn ouders, door mensen in zijn primaire leefomgeving. Het kind past zich aan.

Het begrip 'aanpassen' is in de ecologische benadering van groot belang. Het heeft hierbij niet de negatieve betekenis die vaak aan het woord 'aanpassen' toegekend wordt. Aanpassen betekent dat het organisme probeert zich zo aan een leefomgeving aan te passen dat het kan overleven. Omgekeerd: levende wezens proberen hun omgeving eveneens aan te passen aan hun behoefte om te overleven.

Overleven is van wezenlijke betekenis voor alles wat leeft. Ieder levend organisme probeert een omgeving te creëren, waarin overleven mogelijk is.

In sociaal opzicht zien wij bijvoorbeeld dat wanneer iemand een slechte werkomgeving heeft, hij òf probeert in de omstandigheden iets te veranderen, òf, wanneer dat niet kan, een andere baan te vinden waarin hij beter kan leven.

In harmonie leven met je omgeving is een levensbevorderende omstandigheid.

Het begrip aanpassen is dus een heel actief begrip.

Het betekent het manipuleren van je omgeving zodanig, dat je daarin kunt leven.

Ecologie is een vertaling van allerlei begrippen uit de algemene systeemleer zoals die bijvoorbeeld bekend is uit de gezinsbehandeling.

¹ Nora van Riet en Harry Wouters. *De ecologische benadering*. HvA-Amsterdam, 1992.

De meest centrale opvatting in de systeemleer is, dat iedere mens leeft in verbanden waardoor hij beïnvloed wordt en waar hij ook zelf invloed op uitoefent. Watzlawick gaf al aan: alle gedrag is communicatie in de zin van beïnvloeding.

Emanciperende hulpverlening wil mensen helpen greep op hun bestaan te krijgen. Emancipatie wil zeggen: iemand probeert meer greep te krijgen op eigen bestaan en bestaansontwerp in die zin, dat zij/hij vanuit een als negatief beoordeelde situatie op weg gaat naar een meerwaardige situatie².

Emancipatie is dus altijd een beweging.

Wanneer je deze definitie van emancipatie legt naast begrippen uit de ecologie, dan betekent dat dat mensen voortdurend bezig zijn zich te verhouden tot hun omgeving. Dit vinden we terug bij opvattingen van Frankl.

Ecologie is ook een vorm van mij verhouden tot mijn omgeving en proberen òf mijzelf, òf mijn omgeving òf beiden zó te veranderen, dat ik en mijn omgeving het leefbaar met elkaar hebben.

Voorbeelden hiervan vinden we terug in het omgaan met roken en rokers, met milieuverontreiniging, kortom met allerlei gezondheidsbedreigende elementen in onze leefwereld, waar je zelf als individu een wijze van omgaan voor moet zoeken binnen de marges die dat mogelijk maken.

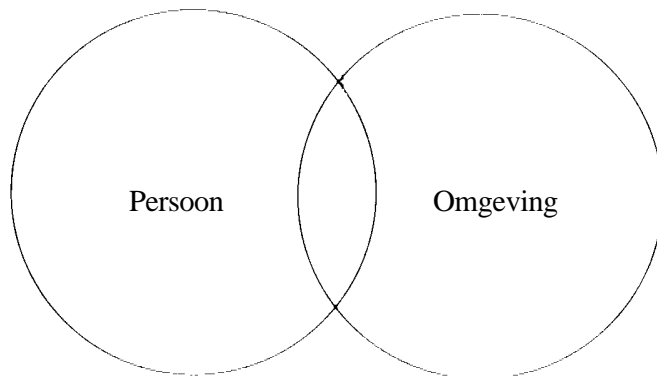
Het gaat hierbij om de vraag: hoe kom ik tot mijn recht als individu en wat heb ik daarbij uit mijn omgeving nodig.

De ecologische benadering richt zich met name op de omgeving.

Daarin verschilt de ecologische benadering iets van andere benaderingen in het maatschappelijk werk, mede doordat het de aandacht richt op een ander vlak: heel expliciet op de leefomgeving van de mens.

Het maatschappelijk werk is het terrein waar persoon en omgeving elkaar raken.

Dat wordt duidelijk in onderstaand tekeningetje:

Het gebied waar de twee cirkels elkaar overlappen, dat is het aandachtsgebied van het maatschappelijk werk, namelijk het gebied waar de persoon in zijn leefomgeving tot zijn recht

¹P.Watzlawick, J.Beavin, D.Jackson: *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Uitgave Van Loghum Slaterus, Deventer 1970.

²Definitie ontleend aan J.Hendriks, *Emancipatie, relaties tussen minoriteit en dominant*. Alphen a.d.Rijn 1981.

moet komen.

In het amerikaans wordt de term "environment" gebruikt en dat heeft de betekenis van 'leefomgeving'. Wij spreken ook wel van 'leefwereld'.

Waarom nu aandacht voor de ecologische benadering?

Als het gaat om greep krijgen op je situatie dan is dat meer dan greep krijgen op mijn eigen leven, want mijn eigen leven is meer dan mijn fysiek bestaan. Mijn leven bestaat ook uit de relaties die ik heb, het werk dat ik doe, eten, de lucht die ik inadem etc. Mijn leven is dus: ik èn mijn omgeving.

Omdat dit zaken zijn die van letterlijk levensbelang zijn voor mensen willen zij daar graag greep op hebben. Dat is lang niet altijd mogelijk: veel zaken overstijgen het individueel vermogen van de mens.

In de ecologische benadering nu is de aandacht heel specifiek gericht op de leefomgeving van de cliënt.

Wanneer iemand zich met een ingewikkelde hulpvraag tot het maatschappelijk werk richt heeft hij vaak het idee, dat zijn hele leven beheerst wordt door dat probleem. Hij ziet het probleem vaak niet meer in een context waar mogelijke aanleidingen tot het probleem liggen, maar beleeft het als een geïsoleerd iets, vaak ook nog als iets wat juist hem overkomen is.

Een voorbeeld:

Depressiviteit kan opgevat worden als een puur persoonlijke toestand, een persoonlijke 'afwijking'.

Maar je kunt ook zeggen: het feit, dat iemand geen betekenis kan vinden in en ontleen aan zijn omgeving heeft iets te maken met hoe die omgeving door de persoon ervaren wordt, namelijk als niet voedend. Deze mens ervaart niets in zijn omgeving wat de moeite waard is, wat hem stimuleert, waardoor hij inkeert in zichzelf en het leven -en soms uiteindelijk ook zichzelf- niet meer ziet zitten.

Dit idee wordt soms nog versterkt, wanneer de hulpverlener er op een individualiserende manier mee omgaat.

Bij de ecologische benadering nu gaat het om het (her)ontdekken van de hulpbronnen die iemand in zijn leefomgeving heeft (maar niet gebruikt) of zou moeten hebben.

Hierbij bestaan verschillende mogelijkheden:

- kan zijn, dat iemand te weinig bronnen in zijn omgeving heeft om goed tot zijn recht te komen;
- het kan zijn, dat iemand veel hulpbronnen in zijn omgeving heeft, maar ze niet of slecht gebruikt;
- het kan zijn, dat iemand veel hulpbronnen in zijn omgeving heeft (objectief gezien), maar voor hem hele relevante bronnen niet.

De ecologische benadering heeft ook veel te maken met wat we netwerkontwikkeling noemen.

Wanneer mensen niet bij professionele hulpverleners komen, hoewel ze soms hele ingewikkelde problemen hebben, zijn ze vaak 'voorzien' van een goed netwerk, waardoor zij in staat zijn die problemen op te lossen.

Zij kennen sleutelfiguren (bronnen) in hun omgeving waar ze een goed gebruik van weten te maken. En dat is waar ieder mens het eigenlijk van moet hebben in het leven.

Ook in hun werk hebben de meeste mensen een netwerk nodig, mensen die als het ware voor hen de condities vormen waardoor zij hun werk (goed) kunnen doen.

Daarnaast hebben met name hulpverleners een netwerk waarin mede-hulpverleners opgenomen zijn, nodig.

We krijgen inzicht in het bestaan van netwerken door middel van het maken van een ecogram. Een ecogram is een in kaart gebracht overzicht van hulpbronnen (en het ontbreken ervan) in iemands relevante leefomgeving.

Het hart van het ecogram is de cliënt of het cliëntstelsel. Als het een gezin betreft, is dit aan te geven door middel van een genogram (een 'familie-kaart').

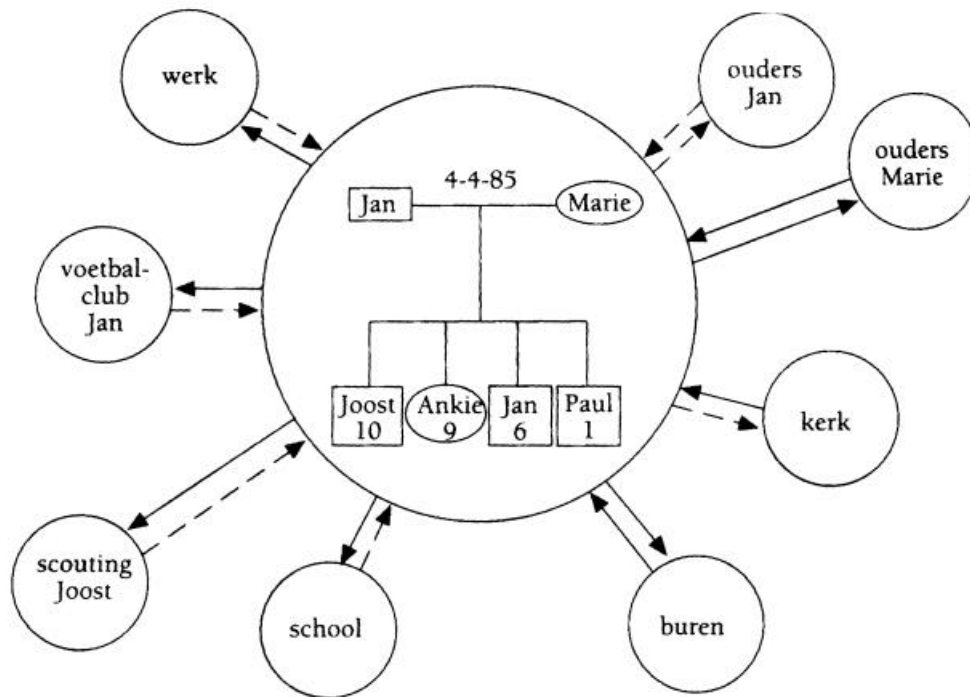
Voor de meeste mensen bestaat er een vast aantal items die als bron in te vullen zijn: familie, werk, buurt, vrije tijd, maatschappelijke voorzieningen zoals school, ziekenhuis, overheidinstanties etc.

De verbinding tussen de cliënt en de bronnen in zijn omgeving worden getekend:

- met een gesloten lijn wanneer de relatie actueel en voedend is;
- met een gesloten lijn met twee dwarsstrepen er door wanneer de relatie bestaat maar slecht is;
- met een stippellijn wanneer de relatie bestaat maar niet benut wordt.

Tevens wordt aangegeven door pijltjes langs de lijn vanuit de cliënt naar 'de bron' en omgekeerd: vanuit de bron naar de cliënt of er energie heen (en weer) gaat.

In de volgende afbeelding staat een ecogram (tekening) met in het hart het bijbehorende genogram:

[procesverslag reflexie dossier emanciperende hulpverlening](#)

[problematiseren literatuur links inhoudsopgave](#)

Literatuur [inhoudsopgave](#)

Ecogram:

p 141/2 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Helpen = Leren. Emanciperende hulpverlening als methode van het maatschappelijk werk*. Vierde druk, Van Gorcum, Assen, 1997.

p 100 t/m 106 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Casemanagement*, Tweede druk, Van Gorcum, Assen, 1997.

[ecogram](#)

Ecologische benadering:

G.B. Germain (red). Introduction. Ecology and Social Work. In: *Social Work Practice, People and Environments, an ecological perspective*. New York, 1979.

K.E.H. Hesser en A van Hout. Een sociaal-ecologisch perspectief voor de hulpverlening. In: *Tijdschrift Sociale Interventie*. Meppel 1992/3.

p 97 t/m 121 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Casemanagement*, Tweede druk, Van Gorcum, Assen, 1997.

P 16 t/m 20 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Helpen = Leren. Emanciperende hulpverlening als methode van het maatschappelijk werk*. Vierde druk, Van Gorcum, Assen, 1997.

[ecologische benadering](#)

Emanciperende hulpverlening

Nora van Riet en Harry Wouters. *Helpen = Leren. Emanciperende hulpverlening als methode van het maatschappelijk werk*. Vierde druk, Van Gorcum, Assen, 1997.

Michel Tirions. *Ecco Homo. Over verstandelijke handicap, emanciperend leren & respect voor verschillen. Mogelijkheden, dilemma's en valkuilen van de emanciperende benadering*. Somma, Utrecht, juni 2000.

Harry Wouters. Emanciperende hulpverlening. In: *Handboek begeleidingsmethoden voor mensen met een verstandelijke handicap, Deel 2*. Somma, Utrecht 1993.

Harry Wouters. *Emanciperende hulpverlening*. Hogeschool van Amsterdam, 1991.

[emanciperende hulpverlening](#)

Genogram:

p 103/4 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Helpen = Leren*. Vierde druk, Van Gorcum, Assen, 1997.

P 72 t/m 86 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Casemanagement*, Tweede druk, Van Gorcum, Assen, 1997.

[genogram](#)

Problematiseren:

P. Freire. *Pedagogiek van de onderdrukten*. Baarn 1979.

R. Hammen- Poldermans. *Paulo Freire - Oskar Negt*. Bloemendaal 1978.

p 109 t/m 141 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Mondig worden met taal. Over taal en Hulpverlening*. Assen, 1989.

p 107 t/m 150 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Helpen = Leren*. Vierde druk, Van Gorcum, Assen, 1997.

Hoofdstuk 4 en 5 uit: Nora van Riet en Harry Wouters. *Casemanagement*, Tweede druk, Van Gorcum, Assen, 1997.
[problematiseren](#)

[inhoudsopgave](#)

Links [inhoudsopgave](#)

Geestelijke gezondheidszorg: GGZ

www.geestelijke-gezondheidszorg.pagina.nl

www.psychowijzer.nl

www.trimbos.nl

www.ypsilon.org/ (schizofrenie en psychose)

www.anoiksis.nl (veren. Schizofrenie en psychose)

www.ggz.edu (GGZ Web Nederland)

www.cnh.nl/ Care net Holland: digitale uitwisseling GGZ)

www.xs4all.nl/~pandora (GGZ in maatschappelijk perspectief)

www.nisso.nl (sexuologisch onderzoek)

www.nzi.nl/ (Nederl. Zorg Instituut: oud)

www.prismant.nl (Nederl.Zorg Instituut: nieuw)

www.cvz.nl (Voormalige Ziekenfonds Raad)

Parnassia, Den Haag: www.parnassia.nl/

Rümkegroep, Utrecht: www.hcrg.nl/

Riagg Flevoland: www.riaggflevoland.nl/frmain.htm

Riagg-Rijnmond: www.Riagg-Rijnmond-Zuid.nl

Robert Fleury Stichting: www.robert-fleury.nl

Zon & Schild: www.zon-en-schild.nl

Alzheimer: www.pscw.uva.nlsociosite/TOPICS/senioren/html#ALZHEIMER

Angst/paniek: www.RiaggDrenthe.nl

Angst/paniek/fobie: www.the-last-dodo.demon.nl/pfg

Angst/paniek/fobie: <http://galleryuunet.be/FOBEX/bsiffels/frame.htm>

Angst/paniek/fobie: www.cuci.nl~hubert/ (Zelfhulpgroepen)

Angst/paniek/fobie: www.ipzo.com/

Angst/paniek/fobie: <http://people.a2000.nl/bsiffels/frame.htm>

ADHD Stichting: www.adhd.nl

Deze site van de pas opgerichte ADHD Stichting moet uitgroeien tot het centrale informatiepunt in Nederland voor ADHD.

ADHD: <http://members.xoom.com/ADHD/Index.html>

Deze inzichtelijke site van Anne-Marie van der Gouw gaat over ADHD bij volwassenen.

Balans:

ADHD: <http://www.balanspagina.demon.nl>

Site van de stichting Balans, de Landelijke Vereniging voor Gedrags- en Leerproblemen (dyslexie en ADHD)

ADHD: www.ggz.edu

http://member.xoam.com/MCM/ADHD_A/udex.html (ADHD)

Autisme: www.autisme-nva.nl (Ned. Veren. voor Autisme)

Autisme: www.outsider.net/a-spectrum

Autisme: www.de-wolff.demon.nl/autisme/

Bijwerking medicijnen contactstoornissen: www.autisme-nva.nl/medicijnhtm

Borderline: http://huizen.dds.nl~laura_d/
Borderline: www.homepages.hetnet.nl~casparow/
Borderline: www.goronet.nl/home/carien06/pag2.html
Borderline: www.angelfire.com/or/borderline/index.html
Borderline: www.casema.net/~laura/boderline/border.htm
Borderline: http://members.xoom.com/Sannes_links/
Burnout: www.xs4all.nl~loutre/bohm.htm
Depressie: <http://web.inter.nl.net/hcc/codemos/>
Depressie: www.dsdelift.nl/~prs/depressie.html
Manische depressie: <http://antenna.nl/nsmd/indexpat.html> (Ned. St. Manisch Depressieven)
Dissociatie/trauma: <http://utopia.knoware.nl/users/tamar/case.html>
Dwangstoornissen: www.riaggdrenthe.nl/th_dwang.htm
Eetstoornissen: www.sabn.nl/ (Stichting Anorexia Boulimia Nervosa)
Eetstoornissen: www.xs4all.nl/~endegst/eetstoornissen/
Rouw: www.verliesverwerken.nl/fr_home1.html
Rouw: www.rouw.nl
Schizofrenie:
www.ypsilon.org/YPSILON/
<http://pobox.leidenuniv.nl~mvdgaag/>
www.ggz.edu/0001#over (Onderzoeksteam Schizofrenie Groningen)
Slaapstoornissen: www.health-psychology.com/slaap

[inhoudsopgave](#)

Personen met een verstandelijke handicap

Amerikaanse site verst.gehandicapten: www.aamr.org/

Amerik. info-site mensen met verstandelijke handicap:
www.familyvillage.wisc.edu/index.html

Arduin: www.zeelandnet.nl/arduin www.arduin.nl/lydian/ : Werkwijze Arduin

Bisschop Bekkersinstituut: www.bbi-utrecht.nl

Dienstverlening aan mensen met een verstand. handicap: www.antenna.nl/zetnet/

Downsyndroom: www.downsyndroom.org/

Engelse homepage: www.peoplefirst.org.uk/

FvO: www.fvo.nl (Federatie van Ouderverenigingen)

Festog: www.festog.nl/

Gentle teaching: www.gentleteaching.nl/

Hobby computerclub verstandelijk gehandicapten: www.bit'je-special.hccnet.nl/

Hondsberg (Ooisterwijk): www.hondsberg.nl/index.htm

Jostiband: www.jostiband.nl/

Klik: www.klik.org (tijdschrift)

Losserhof (Twente): www.losserhof.nl/

Meetingpoint verstand gehand. Zorg: www.xs4all/~gwinnie/

Ministerie VWS: www.minvws.nl

NBGZ: www.ngbz.nl

Ned.Patiënten Consumenten federatie: www.npcf.nl

Opvoeding: www.ouders.nl

Ons Tweede Huis: www.onstweedehuis.nl/

Pameierkeerring: www.pameierkeerring.nl

Philadelphia: www.philadelphia.nl PC ouderorganisatie

Pictogrammen: www.waag.org/Waagsite98/project.phtml?project_id=1

Plaverijn: <http://overworld.compuserve.com/homepages/plaverijn/>

Somma: www.spd.nl

Wachtlijsten (site van VWS): www.nietafwachten.nl

Wooncentrum Weerklank: www.weerklank.nl

Zoekmachine over handicaps: www.socialnet.lu/handtel/home.html

SPD (SOMMA)

Adressen van alle SPD'en: www.spd.nl

[inhoudsopgave](#)